

ПРОБЛЕМИ ФОЛЬКЛОРИЗМУ

Досвіток із півнями і тривогою, або міжчасся як прогалина у тексті буття

Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ

Доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри
теорії літератури та порівняльного літературознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка
79000 м. Львів, вул. Університетська, 1
e-mail: teorija@franko.lviv.ua

У статті проаналізовано ситуацію «міжчасся» як екзистенційної категорії, у якій конкретний історичний момент здобуває метафізичний вимір. Приводом до її написання став один із віршів І. Муратова про таємничу небезпеку «надрання». Дослідник розглядає його як «знак» конкретної історичної ситуації, що виводить на екзистенційний та онтологічний виміри розуміння стану невизначеності. Він може охоплювати не лише часові рамки, а й параметри топосу та етосу, то набуваючи вигляду одисейських мандрів («Еней і життя інших» Ю. Косача), то психологічного роздвоєння. На думку автора, його виникнення пов'язане з розривами і появою тріщин між історичним та онтологічним. Здатність подолати подібну втрату перспективи і відновити єдність має культура.

Ключові слова: тривога, надія, історіософія, міф, невизначеність, топос, часовий вимір, асоціації.

Імпульсом до цих роздумів послужив вірш І. Муратова «В нас удосвіта...» Власне, не так сам вірш, як його інтерпретація в А. Ткаченка. Прочитавши рядки

В нас удосвіта, у серпні
Півні піють о четвертій.
Ще не видно й вже не темно,
Десь – дрімотно, десь – недремно,
Й знати хочеться мені:
Сонце визирне чи ні?

критик пише: «Коли виходити тільки з номінативних значень вжитої тут лексики, то можна зробити висновок, що йдеться про таку собі сільську ідилію з півнями та напівжартівливим ваганням з приводу сходу сонця. Але коли зважити на час написання твору (1971), як і на те, що від 60-х по 1973-й (рік смерті І. Муратова) в Україні, хвиля за хвилею, перекочувалися чимраз репресивніші заходи щодо інакодумців, молодих, задержуваних, гордих, волелюбних (а поет – фронтовик, лауреат Сталінської премії 1952 р.). І. Муратов був, як і чимало інших, на боці молодих, прояснював їх світобачення перед тими, кому «недремно...»¹.

Тут маємо, за словами А. Ткаченка, перехід «тексту – в контекст», а коли говорити мовою тогочасної критики, – у підтекст, розрахунок на сприйняття недовомленості, натяку. Цей підтекст вловлювали як читачі, на сприйняття яких поет розраховував, так і «недремні» – недарма у книзі «Вибраного» І. Муратова (Київ, 1980) цього вірша шукати марно.

У літературі часто трапляється, що якийсь образ, начебто цілком випадковий, стає формулою певного суспільного явища. Зокрема й стан між ніччю і ранком.

¹ Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – С. 223.

І якщо у вірші І. Муратова маємо натяк на щось більше, аніж просто картину до-світку, то в повісті польського письменника Юзефа Мацкевича «Дорога в нікуди» та сама пора подана в іронічно-гротескному плані: «Застави спустошені, поверхня води відбиває місяць уповні: сплять піски, риба не плюсне, пес не гавкне. Тільки крапельни млинового колеса спадають постійно й монотонно. [...] Спить куркуль, ворог народу, спить по хлівах і стайнях приватна здобич селян, ланцюг не забринить при стійлі»². Так в іронічній формі, за словами Александра Ф'юта, автор повісті демонструє «зіткнення двох цілком протилежних цивілізаційних форм чи, власне, цивілізації з антицивілізацією»³.

У Ю. Мацкевича півні, мабуть, теж сплять, не наважуються будити «куркуля», щоб не проспав ранню годину. Очевидно, збагнули, що їм не вдасться виконати приписану віками функцію – розігнати всіляку нечисту силу, яка може вершити свої чорні справи тільки до «третьох півнів». У цитованому вірші І. Муратова півні вже «відпїяли», до того ж (у наступних рядках) «перші, другі, вже й останні», але певності про настання ранку («сонце визирне чи ні?») немає. Отже, перед нами втілення сили зла космічного масштабу на зразок гоголівського Вія, почерпнутого з української фольклорної свідомості, або ж самого Сатани, як у поемі Т. Осьмачки «Поет».

Втім, півні у вірші І. Муратова постають як атрибут чи радше супровідний мотив тієї таємничої небезпеки «надрання», яку знала вже поезія раннього Середньовіччя, що засвідчує хоча б такий вірш анонімного автора XII чи XIII ст.:

Коли нічка темна-темна
Та стежина потаємна,
Серце, чом не прийдеш ти?
Ніч мина, доба надрання,
Та не йде, за ким сумую,
Лихо ж мені, що люблю я
У моему безталанні⁴.

Отже, ситуація з «пїянням півнів» чи їх мовчанням є одним із індикаторів того стану природи, який «випадає» з усталеного колообігу.

Таку ситуацію можемо назвати «міжчассям», зависанням між полярними станами (станом «між») і витлумачувати її як екзистенційну межу. Не дивно, отже, що стан, переданий у вірші І. Муратова, майже дослівно збігається зі станом, описаним у романі польського письменника Вітольда Гомбровича «Фердидурке». Уже на перших сторінках твору автор вводить читача у ситуацію «між». Герой твору, Юзьо, прокидається «о тій безплідній і невиразній порі, коли ніч уже начебто скінчилась, а світанок усе ще ніяк не міг розгорітися»⁵. Дослідниця М. Гірняк не випадково трактує цю пору, як стан, що «викликає «жах небуття», фіксуючи це «між» як щось таке, що реально існує. Юзьо усвідомлює, що наше існування на цьому світі є рухом, а відтак «між» стає пунктом, коли вчорашній день став минулим, а завтрашній ще не зрозуміле майбутнє»⁶.

Сприйняття майбутнього як стану «між», як екзистенційної ситуації особливо характерне для України, у якій конкретний історичний момент перетікає у метафізичний вимір, змішуючи дійсність із маревом аж до пункту, де «останні світу межі», де, як читаємо у вірші Б. І. Антонича «ніч на площі Юра»,

² Цит. за кн.: Ф'ют Александр. Зустрічі з іншим / Пер. з польської Я. Поліщука. – Харків: Акта, 2009. – С. 181.

³ Там само. – С. 172.

⁴ Качуровський І. Генерика і архітектоніка. – Київ: Видавничий дім «Кисво-Могилянська академія», 2005. – С. 106.

⁵ Гомбрович В. Фердидурке. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 325.

⁶ Гірняк М. Між Сциллою і Харібдою власної ідентичності (за романом Вітольда Гомбровича «Фердидурке») // Цит. за рукописом.

Північ чорна, наче вугіль,
попіл сну на очі сипле,
різьбить сріблом в довгі смуги
небо, до землі прилипле.

Дзвонить ніч на площі Юра,
хрест, неначе ключ могутній.
І стає, мов тінь похмура,
нерозгадане майбутнє.

Стан невизначеності може охоплювати не лише часові рамки, а й параметри то-посу та етосу, то набуваючи вигляду одіссеївських мандрів («Еней і життя інших» Ю. Косача), то психологічного роздвоєння (один із магістральних мотивів української літератури ХХ ст.). Ситуація «міжчасся», як і загалом стан «між», вписується в ширшу філософську парадигму, яку можна назвати помежів'ям і яка описана уже в Платоновому «Банкеті». Формулює її жриця Діотима у діалозі з Сократом. Порівнюючи Сократове слово про Ероса з уснонародною традицією, вона стверджує, що є щось середнє між мудрістю і невіглаством, красою і потворністю, добром і злом. «Визнавши, – конкретизує вона, – що Ерос не прекрасний, а також і не добрий, не подумай, що він мусить бути потворним і злим, а вважай, що це щось проміжне між цими крайнощами»⁷.

Таким чином, маємо універсальну формулу зависання, хисткий місток, перекинений між двома полярними станами людини, ситуацію, що її загостило ХХ ст. Непевність, сумнів, розриви між біосом і соціумом охопили всі сторони життя й набули різних форм виразу, чи то буде «розсіяння» Жака Дерріди, чи «недужої провесни» Стефана Малларме (сонет «Відновлення»), що «прогнала дні зими, де творча тишина», але не дала надії на творчу весну й асоціюється з передранням, коли:

Темніють присмерки під черепом у мене,
Що здавлений, мов гріб, залізним обручем.
І я, зажурений, уздрівши сон мигцем,
Бреду в поля й ліси на свято трав зелене.

Припавши до землі, я в ній чолом довбаю
Могилу для надій, де буз розкинув цвіт,
І жду, аж зла нудьга пойме мене до краю.
(Переклад О. Зуєвського)

Тут можемо говорити про провесну як про «ідеал» у специфічному в Малларме розумінні цього поняття. За словами Б. Рубчака, «ідеал для поета стає на очах білою порожнечою всередині тексту буття»⁸. Цей простір зависання між вічністю і тимчасовістю, життям і смертю як антиноміями породжує стан міжчасся як своєрідну сталість несталого, реальність примарного.

Коли повернутися у часовий вимір помежів'я в українській літературі, то виявимо його уже в Шевченковому «і день не день, іде й не йде» («Три літа»): непереборна стіна незрушності у природі має суто психологічну мотивацію, бо день «не йде», але «літа стрілою пролітають».

В. Неборак трактує Шевченкові мотиви часоплину в історіософському плані і зставляє їх із «міфо-космологічною одночасністю» Б. І. Антонича, зокрема в його вірші «Країна Благовіщення», у якому, на його думку, прочитується Антоничеве розуміння Шевченкової візії пробудження України, її майбутнього⁹.

⁷ Платон. Сочинения: В 3 т. – Москва: Мысль, 1970. – Т. 1. – С. 131.

⁸ Рубчак Б. Майстер зористого «перекладу» // Зуєвський О. «Я входжу в храм...»: Поезії. Переклади. Статті. Матеріали для біографії. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 512.

⁹ Неборак В. Змістовий розгляд вірша Богдана-Ігоря Антонича «Країна Благовіщення» // Педагогічна думка. – 2009. – № 3. – С. 46.

«Країну Благовіщення» Б. І. Антонича годі звести до якоїсь логізованої схеми, годі випрямити образи, що постають мовби розмитими чи поставленими в опозицію («завія зелені» і «пожежа зелені»), але поступово рух сповільнюється, динаміка замінюється статикою, вірш завершується образом-формулою у третій строфі:

В ромашок спів слимак дороги ввився круто
і ранку кіш, що в ньому птаха – сонця помах.
Задума – не задума, смуток і не смуток,
це на країні цій трагічна паполома.

Тут варто зупинити погляд на вихідних елементах поетових асоціацій: «слимак дороги» асоціюється із застиглістю, попри те, що дорога призначена для руху, як і птаха, що уособлює сонце. Але коли «сонця помах» – явний оксиморон, то помах птаха мав би означати небезпеку якоїсь катастрофи, як в одній з картин литовського художника Микалоюса Чурльоніса, де крило велетенського птаха нависло над дитиною, що бавиться кульбабою. Але крило у вірші Б. І. Антонича – сонячне, а в коші ховається небезпечна птаха з вогненним крилом. Втім, ранок ще не настав, птаха-сонце ще заховане в коші досвітку, ранок ще очікування. Очікування, треба сказати, дуже тривожне, коли передчуття його пов'язане з трагічною паполомою – покривалом, що ним накривали мертвих князів, як відомо зі «Слова о полку Ігоревім». Ця деталь теж не випадково з'являється у тексті, вона символізує тривогу Антоничевого сприйняття майбутнього України, його «трагічної батьківщини».

Коли під таким кутом зору аналізувати «Країну Благовіщення», то в застиглоті передсвітанкової задуми легко вловити рубіж, де сучасне зникає, стаючи прогалиною між минулим і майбутнім. Сучасна людина не вільна від міфологем, які склалися в архаїчних суспільствах, вона модернізує їх, припасовуючи до реалії сучасного світу, але міф при цьому зберігає роль моделі людської практики. Як стверджує Мірча Еліаде у праці «Люди, міфи і містерії», «міф – це справжня історія, яка відбувалася на початку часу і яка слугує взірцем для всіх типів людської поведінки»¹⁰, на якій би стадії людство не перебувало. Поведінкова модель сучасної людини, на переконання антрополога, теж має міфологічний характер і пов'язана зі сприйняттям часу: вона має повернутися у великий час, час втраченого раю, а це веде за собою заперечення сучасності, конкретного історичного моменту як самоцінності й до сприйняття його лише як межі між минулим і майбутнім.

У поезії Б. І. Антонича первісний міфологічний час сприймається так, наче при створенні його ліричний суб'єкт був особисто присутній. У Т. Шевченка він присутній імпліцитно як неприйняття теперішнього стану речей, як протиставлення його героїчному минулому, зокрема часові козацьких походів у романтичних поемах. Безперечно, Т. Шевченко у своїх поезіях постає як людина історичного, Б. І. Антонич як метафізичного світосприйняття. Але спільним між цими типами є момент досвітку: у Т. Шевченка день «іде не йде», в Б. І. Антонича – «задума – не задума, смуток і не смуток».

Шевченкова візія України, розгорнута Б. І. Антоничем у «Країні Благовіщення», збагачена космічним виміром, який охоплює як формування, так і руйнування світів, вічне повторення циклів дочасності й кінцесвітності.

Що переважає у болочих рядках Шевченкового «Подраджання» (Осія. Глава XIV):

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане сліду на землі,
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші –

тривога за долю України, отже – історіософське начало чи метафізична основа? Так, історична тривога, ствердимо ми, бо ж уся поезія Т. Шевченка напоєна цією тривоною,

¹⁰ Еліаде М. Мефістофель і андрогін. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 125.

всюди відлунне історична реальність часу й обставин. Водночас присутня тут і «космологічна формула» циклічності руйнувань і відновлень, туга за втраченим добром і віра в його відновлення? Тугу за втраченим раєм («А ти пишлася колись / В добрі і розкоші») змінює надія на відродження України («Ісаія. Глава 35»), коли

І честь Кармінова і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укріє дорогим
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим
Святим омофором своїм.

Чи не за аналогією до Шевченкової символіки Б. І. Антонич назвав свою батьківщину «біблійною», поєднавши цю характеристику з такими її знаковими прикметами як «вишні» й «соловейко» («Вишні»). Отже, антоничівські космічні стихії в шевченківській темі приземлились, не втративши своєї «перстеневої» кругоїдучості, підтверджуючи єдність у великих поетів часу особистісного, історичного і метафізичного.

Наша розмова почалася з розшифрування стану природи (передрання) у вірші І. Муратова як «знаку» конкретної історичної ситуації, що вивела нас на екзистенційний та онтологічний виміри. Якщо між історичним та онтологічним виникає розрив і утворюється тріщина, саме культура має відновлювати єдність, долати втрату перспективи.

Вона постає як Чаша Жертовна. Не випадково цей образ взятий назвою збірки В. Затулівітра, укладеної з творів посмертного архіву поета, який передчасно й при загадкових обставинах пішов зі світу. У збірці є вірш, який роз'юче нагадає цитовані на початку цієї статті рядки І. Муратова. Наче з того часу нічого не змінилося. Схожа ситуація – і роз'юча відмінність перспективи бачення:

В душі тремтіла тиша, як в струні,
і навіть півні вдосвіта... і навіть
щербаті півні у гіркій весні
перемирилися у своїй неславі.

Що – сходило, що – з кореня повзло,
переупевнене в своїй потребі.
Всього було нам досить: і зело,
і качаністі верховіття в небі.

(«В душі тремтіла тиша...»)

Цей вірш уже не зможемо проінтерпретувати, відчитуючи в ньому конкретні реалії часу. Зате виразно бачимо, що створена поетом картина здобула нові виміри, посилила враження міжчасся, а водночас об'єднала земну і небесну сфери, історичний і метафізичний виміри, земне «зело» і «верховіття в небі», та ще – непростий шлях від невіри до нової надії, між якими перебуває сучасна людина.

Dawn with Cocks and Anxiety or the Between-Ness as a Gap in the Text of Being

Mykola IL'NYTS'KYI

The paper presents an analysis of the situation of «between-ness» as an existential category where a particular historical moment gains a metaphysical dimension. The cause for writing the paper was a poem by I. Muratov on a mysterious danger of «prior-to-dawn-ness». The researcher analyses it as a «sign» of a particular historical situation leading the notion of the «vagueness condition» up to existential and ontologic dimentions. It can envelope not only time limits, but the topos and ethnos parameters as well, donning now the garbs of Ulliss's wanderings («Eney i zhyttia inshykh» [Aeneus and the Lives of Others] by Yu. Kosach), now those of a psychological split. In the author's opinion, its coming into existence is related to fissures and the rise of splits between the historical and the ontological. It is only culture that is capable of overcoming this kind of a «perspective loss» and restore the unity.

Key words: anxiety, hope, historiosophy, mythi, topos, temporal dimension, associations.

Предрассветная пора с петухами и тревогой, или межвременье как разрыв в тексте бытия

Микола ИЛЬНИЦКИЙ

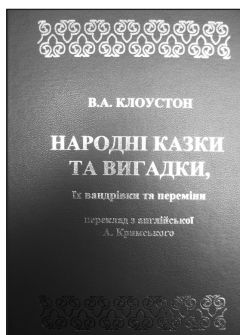
Автор статьи анализирует ситуацию «межвременья» в качестве экзистенциальной категории, в рамках которой конкретный исторический момент приобретает метафизическое измерение. Поводом к написанию статьи послужило одно из стихотворений И. Муратова о таинственной опасности «предрассветных сумерек». Исследователь рассматривает их как «знак» конкретной исторической ситуации, когда «неопределенность» начинает рассматриваться в экзистенциальном и онтологическом измерениях. «Предрассветная пора» это не только временная категория, но в равной степени – пространственная и этническая, реализующаяся то в виде одиссеевых странствий («Эней и жизнь других» Ю. Косача), то в виде психологического развоения. По мнению автора, возникновение подобного феномена связано с разрывами и появлением трещин между историческим и онтологическим. Способность преодолеть порожденную этим феноменом потерю перспективы и возобновить утраченное единство призвана культура.

Ключевые слова: тревога, надежда, историософия, миф, неопределенность, топос, временное измерение, ассоциация.

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2009

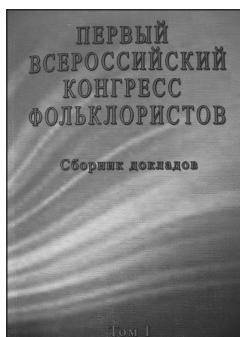
Прийнята до друку 8.01.2010

Нові книги

Клоустон В. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / В. А. Клоустон; пер. з англ. А. Кримського. По поводу сюжета сказки № 94, послужившего темой первого ученого труда В. Ф. Миллера / А. Е. Крымский / НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. – К.: СтилоС, 2009. – 160 с.

У підготовленому збірнику перевидано дві ранні роботи видатного українського орієнталіста академіка А. Кримського. Перша публікація є перекладом на українську мову сходознавчої праці з фольклористики про народну казку В. Клоустона. Хоч цю працю англійського фольклориста, що написана під впливом міграційної теорії, А. Кримський переклав частково, проте вона містить значні за обсягом бібліографічні доповнення, міркування та полеміку перекладача з автором, що дає право вважати її однією із перших орієнталістичних робіт академіка. Друге перевидане дослідження вченого – це історичний нарис про один мандрівний сюжет казки про вдалого самозванця російською мовою, яку надрукував під № 94 угорський тюрколог-фольклорист Ігнацій Кунош (1862–1945) і свого часу досліджував російський орієнталіст В. Міллер (1848–1913).

Первый Всероссийский конгресс фольклористов: Сборник докладов / В 4-х томах. – Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2005–2007.

До чотирьох томів однойменного видання увійшли тексти виступів, які були виголошені на Всеросійській науковій конференції «Сучасна російська фольклористика: класична спадщина і XXI століття» і на першому Всеросійському конгресі фольклористів (1 лютого 2006 р.). Їхніми авторами є учені, педагоги, діячі культури і мистецтва, які представляють різні напрями і школи, освітні установи та художні колективи.

Праці збірників присвячені найбільш актуальним історико-теоретичним і методологічним проблемам сучасної фольклористики: осмисленню актуальних завдань науки та її історичного досвіду, визначенню її місця й ролі в сучасному соціокультурному просторі та розробці нового інструментарію дослідницької діяльності. Окремі розділи книг представлені традиційними дослідженнями поезики і мови фольклору, етномузикознавчими працями, а також новаторськими статтями, які присвячені вивченню сучасних форм художньої маніфестації народної свідомості й утіленню народної культури в її найкращих виявах на сцені.